La Guerra de Granada (1482-1492), 3a i última part: el meritíssim marquès de Comares

Autor: Montse Montesinos
Data de publicació: 31-03-2020

Per què el marquesat andalús de Comares és qualificat de “meritíssim” en un sepulcre d’un Cardona de Catalunya al segle XVII? Pot un “hidalgo” d’Andalusia anomenat «El Gran Capitán» ser el responsable suprem a finals del XV dels exèrcits de la Corona Catalano-aragonesa a Itàlia?. Per què coetàniament desapareix de sobte el Gran Conestable català En Joan Ramon Folch IV de Cardona? La Montse Montesinos acaba aquí l’estudi sobre la Guerra de Granada.

Recordatori
Comencem la tercera i darrera part de l’estudi sobre la guerra de Granada fent un resum de les altres dues. En aquestes parlàvem de les cartes que el rei Ferran II va trametre als Consellers de Barcelona, les quals van ser enviades al llarg dels 10 anys que va durar la conquesta. També ens fèiem ressò de les anotacions sobre aquest afer als dietaris del Consell de Cent i als de la Generalitat. Tots dos dietaris evidencien que els catalans van participar a la guerra al costat del seu rei. Hi consta que hi van aportar galeres de batalla, avituallament, material militar —artilleria, pólvora—i dotacions econòmiques —diners de la Butlla Santa pagada entre tots els feligresos i 18000 florins aragonesos d’or enviats pel Consell de Cent—. També hi parlàvem d’unes corts, absolutament necessàries per pactar tota aquesta ajuda amb antelació, però inexistents davant la Història escrita que ha arribat fins a nosaltres.[1]

Així mateix, ens sorprenia l’actitud de la reina Isabel, presentada sempre, en textos d’història, declaracions diverses i escriptures oficials, com la principal artífex de l’expugnació del penúltim reducte musulmà de la península —l’últim seria Gibraltar, conquerit immediatament després—. Però les cartes que escriu la mostren aliena a la croada, guardant silenci al respecte, mentre parla d’altres temes diversos. En altres documents també adopta un paper secundari, com d’acompanyant del rei, sense prendre part activa en el conflicte. Mai se la veu en actitud resolutiva. És el rei qui pren aquest procedir de comandament i qui rep personalment les claus de les places fortes conquerides.

Constatàvem igualment que els súbdits i naturals d'En Ferran II, majorment valencians i catalans, van colonitzar les terres de la costa granadina, fet demostrat i perpetuat en els múltiples topònims que encara podem trobar-hi avui dia. [2]

També donàvem fe de l'Acta de les Capitulacions de la ciutat de Granada, signada per 49 membres de la reialesa, l'església i la noblesa castellana i andalusa, en la qual no hi trobem ni un sol militar o noble català, valencià, etc, cosa que vol dir que les classes dirigents de la nació catalana quedàvem excloses de consideració i inclusió històrica en aquesta contesa, idea que s'ha perpetuat durant centenars d'anys en la memòria popular. Això no obstant, hem recordat també que últimament es pot trobar gent estudiosa de la Història que ha tret a la llum diversos textos on s'admet i es constata la participació de súbdits i naturals del rei Ferran en aquesta guerra, encara que es continua afirmant taxativament que la conquesta va ser exclusivament una gesta castellana [3], malgrat que el Rei Catòlic, en diverses ocasions posteriors, la reivindiqués com a pròpia i portés la magrana del Regne de Granada incorporada al seu escut personal en exclusiva. No va ser fins a l'any 1518, després de la mort del rei, que aquest regne no s'incorpora a Castella, juntament amb el regne de les Índies, de manera oficial i per sempre més per a la posteritat. Això va ser a les corts de Valladolid del 1518, després de passats 25 anys sota l'administració del rei: [4] "Es uno de esos temas que...se pasa sobre él como sobre ascuas. Polémico como pocos... pues el precio a pagar seria ahondar [...] en la fractura de una fràgil unidad nacional y estatal que a toda costa hay que preservar.[...] A. de Bofarull exponía en 1879 que la incorporación a Castilla se hizo con el propósito deliberado de excluir a Catalunya de las empresas de las Índias...la más funesta de las exclusiones políticas practicadas por los RR.CC, fue imposibilitarle el trato directo con el Nuevo Mundo.[...]."

Tot això ens portava a considerar que era impensable que la noblesa de la corona catalana no hagués acompanyat el rei. Aquest necessitava els recursos humans que li podien aportar els seus súbdits naturals, i a la nostra noblesa l'interessava també ampliar terres i honors. Negar tot això ens resulta totalment incomprensible.

Una figura senyera oblidada

El primer i principal prohom d'aquesta noblesa era aleshores En Joan Ramon Folch IV de Cardona, recentment nomenat marquès del Pallars per la seva nova i exitosa conquesta sobre aquest comtat —que va ser annexionat als seus territoris al desembre de 1492 quan li va ser concedida la dignitat de marqués del Pallars—, i en la qual es van exercitar els nous ginys d'artilleria. En Joan Ramon era un militar experimentat, el Gran Conestable de la corona catalana (no d'Aragó, ja que els aragonesos el rebutgen per ser català), cosí del rei per part tant de pare com de mare i també per haver contret matrimoni amb N'Aldonça Enríquez, germanastra de la reina, mare d'En Ferran II i amic íntim d'aquest des de jovenet. ¿Podem creure que En Ferran no va dur al seu costat un personatge de tanta vàlua i de la seva total confiança? Al 1492 també va ser-li concedida la dignitat de «Duc» de Cardona, l'únic noble català amb títol ducal aleshores. [5]

En Gonzalo Fernández de Córdoba

Doncs bé, aquest alt personatge no figura en cap relat històric com a participant a la Guerra de Granada, com tampoc no hi trobem cap altre prohom de casa nostra. Pensem que la seva figura va ser substituïda de manera gairebé total a partir d'aquesta guerra per un altre personatge a qui se li atribueixen totes les accions militars que aquell deuria portar a terme: En Gonzalo Fernández de Córdoba. Dit d'una altra manera: tot el que sens dubte va emprendre En Joan Ramon va ser adjudicat a En Gonzalo. [6] Fa temps que s'està estudiant aquest fet per investigadors de l'INH, que estan batallant amb l'embolic que suposa destriar els fets que han enaltit aquest noble andalús, en detriment de tres nobles de la nissaga dels Cardona per part de la censura de fa molts segles: el dit En Joan Ramon Folch IV, el seu fill En Ferran Ramon Folch, i En Ramon Folch de Cardona-Anglesola, parent d'una branca paral·lela. Amb traces de tots tres sembla haver estat confeccionada la història d'En Gonzalo, tramada de tal manera que es un vertader galimaties destriar què pertany a l'un i què als altres. Sobretot pel que fa a les campanyes d'Itàlia, ja en anys posteriors, on En Gonzalo rep el sobrenom de 'El Gran Capitán' —i no abans d'aquestes dates—. El que sí que ens atrevim a afirmar és que en l'esdevenir de la guerra de Granada aquest personatge usurpa la personalitat d'En Joan Ramon de totes totes. Intentarem justificar-ho.

La mítica personalitat d'En Gonzalo Fernández de Córdoba resplendeix com un astre de primera magnitud en la Història d'Espanya. Un heroi absolut. Però aquest heroi té més perfil de llegenda que de persona de carn i ossos, fet com un arquetip, un model a mostrar a les futures generacions perquè coneguin de quina pasta estan fetes les glòries de Castella en els moments inicials de la seva construcció nacional. Un personatge sense cap cantó fosc, súbdit fidel als seus reis fins a l'últim moment i adornat amb totes les virtuts dels llibres de cavalleries. Al seu costat, fins i tot En Ferran II empal·lideix i és presentat com un tirà i un rei rancuniós i desagraït. La lectura d'aquestes ressenyes biogràfiques resulta ser una hagiografia: talment com si es tractés de la vida d'un sant.

En efecte, si la figura d'En Gonzalo la contemplem des de l'estricta història de Castella, sense tenir en compte en absolut que existeix la Corona Catalano-aragonesa —cosa molt habitual en textos de la "Història de España"— la narració va lliscant molt bé. És creïble quant a fets, situacions i relacions familiars. No tant, ni de bon tros, quant a descripció del personatge, com s'ha dit, perquè resulta massa idealitzada. En canvi, si s'insereix dins del context de les guerres del bloc dels regnes de la corona catalana, amb els seus capitans i noblesa properes al rei, la figura d'En Gonzalo i la seva funció queda en entredit, perquè no hi té encaix, ni relacions, ni família. No s'entén perquè és del tot intrusa. Una història que no té cap base, malgrat llegim en la Història de Catalunya d'En Pierre Vilar, volum III, pàgina 211, que la historiadora Carme Batlle comenta que «...Ferran, [és] continuador de la tradició expansionista catalana a Itàlia, però amb homes, naus i recursos castellans», criteri que avala la inclusió de la figura d'En Gonzalo.

Però anem per parts:

Fa uns anys, de visita a la Col·legiata de Sant Vicenç del castell de Cardona (Bages), ens vam quedar palplantats admirant la bellesa d'un monument funerari de marbre, un sarcòfag renaixentista amb una llarga inscripció en llatí, de la qual s'extreia que el sepulcre contenia les restes d'En Joan Ramon Folch II, comte de Cardona (1375-1442). A l'epitafi es lloaven les seves gestes en vida. També vam copsar que un altre Cardona, el 7è duc, rebesnét seu, dos-cents anys més tard, al 1668, admirat pels seus fets bèl·lics i diplomàtics, [7] havia rescatat el sarcòfag dels porxos de la col·legiata per donar-li una sepultura digna de la seva grandesa. Aquest descendent del segle XVII era, segons resava l'epitafi, En Lluís Ramon Folch de Cardona i Aragó, també Fernandes de Córdova, meritíssim marqués de Comares, Duc de Sogorb i de Cardona.

Fetes les pertinents fotografies, vam tornar cap a casa i vam demanar ajuda a En Francesc Magrinyà, llicenciat en Llengües Clàssiques, perquè ens traduís la llatinada de manera correcta i definitiva [8]. Ens cridava fortament l'atenció l'adjectiu superlatiu de l'epitafi i el nom: meritíssim marquès... Per què meritíssim? Els altres títols que ostentava, ¿que no n'eren, també, de meritíssims? Per què s'aplicava sols al marquesat de Comares? I gravat en marbre! També ens cridava molt l'atenció aquest nom Comares, perquè aquest és el nom de la torre més alta de l'Alhambra de Granada. S'eleva sobre la Sala del Tron o d'Ambaixadors, on se'ns diu que van tenir lloc les llargues i àrdues negociacions per a la rendició del regne de Granada: d'una banda, hi havia uns representants d'En Boabdil [9] i de l'altra, els representants dels Reis Catòlics, un dels quals se'ns assegura que era En Gonzalo Fernández de Córdoba. L'historiador Ruiz Doménec, en la biografia que li dedica, ens diu que era una figura imprescindible per a aquestes negociacions, ja que En Boabdil no volia pactar amb ningú que no fos ell perquè es coneixien i confiaven l'un en l'altre a causa d'un vincle d'amistat molt estret aconseguit anteriorment [10].

Escut d'armes del marquesat de Comares

A l'escut d'armes del marquesat de Comares, hi veiem tres pals horitzontals de gules (vermells) dins d'un camp d'or. O sigui, els pals i els colors de les armes dels Aragó. Aquestes armes són molt comunes en escuts de localitats andaluses. I, a la part inferior, hi observem mitja figura d'un rei moro amb una cadena al coll. Aquest escut és el mateix que el del poble de Sedella. Tots dos són de la mateixa comarca de l'Aixarquia, província actual de Málaga, tocant a la de Granada.

A continuació, reproduïm una nota històrica sobre la Casa de Comares, que ens informa del següent: [11]

La Casa de Comares es una casa nobiliaria española, originaria de la corona de Castilla, cuyo nombre procede del marquesado de Comares. Procede de una rama secundaria de la casa de Priego, desvinculada de la principal, la de Aguilar, a mediados del siglo XV, con Diego Fernández de Córdoba, que incrementó el patrimonio de la casa con los señoríos de Lucena y Espejo y el Señorío de Comares...y que en 1512 fue convertida en marquesado de Comares por la reina Juana 1ª de Castilla, al cambiar el señorío de Sedella, del cual era alcaide Diego, por el de Comares. O sigui: estan parlant d'una permuta? ¿Els dos alcaids es van intercanviar les places fortes i a un d'ells el van dignificar amb un marquesat?

En un altre paràgraf de la nota històrica se'ns diu que: "el títol de Marqués de Comares va ser donat per En Ferran II al 1512, aleshores regent de Castella en nom de la seva filla Joana 1a per inhabilitació d'aquesta".

Però en una altra entrada se'ns diu: "El seu escut és el de la Història del marquesat, títol que rep En Diego Fernández de Córdoba, Alcaide de los Donceles, parent d'En Gonzalo, de mans dels Reis Catòlics, com a conseqüència de la participació en la captura de Boabdil al 1483 a la batalla de Lucena". [11 bis]

Bé, l'embolic ja està servit: tres versions oficials que no coincideixen del tot. En primer lloc, un marquesat no es dóna

per una permuta de pobles, com si fos un canvi de cromos. Un títol nobiliari, l'atorga la reialesa per uns mèrits evidents, per fets d'armes a favor del regne, per accions heroiques, per premiar un súbdit que s'ha distingit per la seva adhesió al sobirà, fent quelcom de molt valuós i digne de ser premiat. Quin mèrit té canviar una població per una altra? I aquesta, hom no pot elevar-la a marquesat sense més ni més! Això no tenia cap explicació lògica. I molt menys encara que aquest fet converteixi el marquesat, ja de per si una cosa extraordinària, en meritíssim!

Armes de la casa de Priego i Aguilar

Reajustant les tres versions que ens dóna la història oficial, podríem dir que el marquesat va ser donat a En Diego Fernández de Córdoba, cosí d'En Gonzalo, el 1512, per En Ferran II, sent aquest regent de Castella —en nom de la seva filla Joana 1a, inhabilitada— per raó de la batalla de Lucena al 1483, en la qual es va fer presoner En Boabdil, fet que va ser molt avantatjós per a les tropes cristianes. De tota manera, la distància temporal des del fet fins al premi és molt gran, massa: 29 anys! I no és creïble. Aquestes accions acostumaven a ser immediates. Per exemple, el marquesat del Pallars i el ducat de Cardona van ser atorgats just en acabar-se la guerra de Granada: al 1492. Per què no es concedeix aleshores el marquesat de Comares, en lloc d'esperar tants anys?

En canvi, si el militar que va fer presoner el rei de Granada al 1483 hagués estat el Gran Conestable de la Corona d'Aragó, el capità en cap de les milícies del rei Ferran, En Joan Ramon Folch IV de Cardona, tot hauria encaixat d'una altra manera. Per entendre això hem de preguntar-nos: quins vincles podia tenir el comte de Cardona a les terres andaluses per poder ser propietari de terres a l'Aixarquia? Vegem-ho:

La casa d'Aguilar
Recordem que s'ha dit que la casa de Comares prové de la de Priego, desvinculada de la casa mare d'Aguilar i que, aquesta, ens diuen que és originària de la corona de Castella. A Castella trobem les localitats d'Aguilar de Campo (Palencia) i d'Aguilar de Campos (Valladolid). La primera també és un marquesat concedit pels Reis Catòlics al 1484 als Manrique de Lara, una descendent dels quals es casarà amb En Ferran Ramon, duc de Cardona, fill d'En Joan Ramon, precisament. Un rosari de casualitats sorprenents! [12]

Escut d'Aguilar de Campos (Valladolid) Escut de les Valls d'Aguilar (Alt Urgell)

És interessant comprovar com l'escut d'Aguilar de Campos (Valladolid) —imatge a l'esquerra— i el de Les Valls d'Aguilar, municipi de l'Alt Urgell —a la dreta— amb un antic castell al seu terme, citat com Castell d'Aguilar, comparteixen la mateixa figura heràldica d'una àguila negra al seu escut.

Aguilar de Campos, antigament es deia Castro Mayor pel seu antic castell i pel qual es veu que va canviar de nom. En Lluís Maria Mandado ens informa en el seu llibre El Cid de València era català [13] que de les terres catalanes de l'Urgell, en segles reculats, molts senyors de la petita noblesa i, fins i tot, els mateixos comtes titulars van emigrar cap a terres de Castella per necessitat d'expansió en conquesta, davant de la impossibilitat d'obrir-se camí cap el sud perquè altres comtats catalans els hi barraven el pas. Van tirar cap a l'oest i es van anar establint en terres de Castella i de Lleó. Els comtes d'Urgell estan documentats en terres de Valladolid i de Lleó on hi tenien possessions. Van trobar-hi terrenys propicis per establir-s'hi, donant lloc a localitats, algunes de les quals lluïen signes heràldics catalans als seus escuts. Encara ara.

Parlem dels comtes d'Urgell [14]
"El reinado de Armengol V, el de Mayeruca...se tasladó a la corte de Castilla, de donde no se movió más. Casó con María, hija de Pedro Ansúrez, la cual le trajo en dote la ciudad de Valladolid. Fué uno de los más ilustres caudillos del ejército castellano a las órdenes de Alfonso VI. Murió traidoramente en una emboscada que le tendieron los almorávides, según unos, o los cristianos, según otros, junto al pueblo de Mayeruca (León, 1102). Le sucedió su hijo Armengol VI, "el de Castilla", nacido en Valladolid y educado por el conde Pedro Ansúrez —el seu avi matern—. Este Armengol estuvo casi siempre ausente de su Estado, peleando en el ejército castellano. Armengol VII, el de Valencia (1154-1184) recibió grandes mercedes de Fernando II de León en cuyo palacio desempeñó el cargo de mayordomo mayor. Murió en la guerra, peleando con los moros de Requena".

[14 bis] Al mateix volum, pag. 80, parlant de Pedro Ansúrez, se'ns diu: "...abandonó Castilla y se retiró al condado de Urgell, cuyo gobierno tenía a su cargo como regente durante la minoría de edad de su nieto Armengol VII, habido de Armengol VI i de Dª María, hija de Pedro Ansúrez", cosa que ens il·lustra sobre la relació existent entre els regnes de Lleó i Castella i el Comtat d'Urgell.

Els repobladors, que, sens dubte, devien acompanyar els comtes d'Urgell dels quals parlàvem, podrien venir de llocs com Aguilar de Ribagorça, per exemple, poble d'aquest antic comtat a la falda del Pirineu i en territori dels Urgell a La Franja.

Al Principat sovintegen les localitats amb el nom d'Aguilar. Per exemple:

Aguilar de Berguedà, a tocar del Solsonès, territori dels Cardona.
Aguilar de Bassella, poble de l'Alt Urgell amb una antiga fortificació.
Aguilar de Segarra: poble al costat de l'antic castell d'Aguilar, ara mig derruït. Abans, territori dels Urgell, i després, dels Cardona. [15]
La Mare de Déu d'Aguilar, santuari romànic a la Noguera, territori dels Urgell i després, dels Cardona.

En ciutats:

Casa Aguilar, a Solsona, segle XII, remodelació gòtica. Territori dels Cardona.
Casa Aguilar, a Cardona. 1373. Residència d'En Guillem d'Aguilar. Territori dels Cardona.
Palau Aguilar, segle XIII, carrer Montcada,15, Barcelona. Remodelada i comprada per En Berenguer d'Aguilar (en aquest palau 'hi van trobar unes formoses pintures gòtiques al fresc). Actualment, l'edifici forma part del Museu Picasso.
Puig d'Aguilar, antic nom d'un cim de la serralada de Marina, al nord de Barcelona, prop del riu Besòs. Era un dels termes de la ciutat.

Al regne de València:

Castell d'Aguilar, a la vall de Guadalest, comarca de la Marina Baixa, al regne de València, reedificat al 1332, territori dels Cardona concedit a N'Hug de Cardona per mèrits en la conquesta d'Almeria.
L'Aguilar, caseriu del municipi de Sella, també a la Marina Baixa, al vessant septentrional de la Serra d'Aguilar.

I és possible que en trobéssim més per les terres de Girona. Per exemple, hem trobat un escut heràldic d'un marquès d'Aguilar que conté armes dels Aragó, tant amb tres pals com amb quatre i armes del regne de Sicília entre altres signes.

A Palamós s'hi troba el casalot anomenat Mas Aguilar, dit també Can Grassot.

Veiem, per tant, que la denominació Aguilar ens porta cap als dominis dels Urgell primer, que després van ser absorbits pels Cardona i per la Corona catalana. Tot, com sabem, per les conseqüències del Compromís de Casp. Aquestes famílies van expandir els seus dominis portant les seves nissagues a altres indrets de la península i amb el nom de les seves cases. Per altra banda, les famílies Aguilar, Urgell i Cardona també es van barrejar. Creiem que, degut a la col·laboració secular entre els regnes de la península, els reis catalans donaven ajut als seus veïns i molts cops parents, els reis castellans, en les seves conquestes contra els sarraïns. I per aquests fets, els mediterranis van guanyar també territoris en terra andalusí. És fàcil imaginar que les grans famílies, entre les quals sobresortien els Cardona, com hem vist, tinguessin possessions pròpies a Castella i al sud, a tocar del regne de Granada, abans de la conquesta d'aquest. [16] Però aquest fet no el trobem reflectit en la història, o al menys no ens ha arribat de manera clara, com tampoc no ens ha arribat el protagonisme dels catalans a la guerra de Granada. Des del segle XV s'ha posat una pantalla reductora a tot el que es referia a Catalunya.

No ens ha d'estranyar, doncs, que el nom familiar Aguilar, tan present com hem vist en la toponímia de les possessions dels Cardona a casa nostra, ens donés la pista de possibles feus andalusos d'aquesta ja tan poderosa família. En altres paraules: veient l'esdevenir de les relacions de parentiu i ajuda entre les corones existents a la Península durant els darrers segles de la dita Reconquesta, no és forassenyat pensar que El Gran Conestable, que no surt en cap document, havent participat en molts episodis de la guerra de Granada, especialment en els primers anys, fos l'heroi que hagués fet presoner el rei Boabdil i l'hagués retingut en alguna de les seves possessions: posem per cas, a Comares, per ordre d'En Ferran, i allà s'haguessin fet amics íntims. De fet, la batalla de Lucena va ser al 1483, un any després de començada la guerra. En Pep Mayolas ens parla de la participació d'En Joan Ramon en dues ocasions: al principi i al final de la guerra, [17] just per efectuar fets de diplomàcia i d'armes de gran importància. La primera seria rebre En Boabdil com a hostatge als seus feus andalusos i al cap dels anys participar en les converses de capitulació

en virtut d'aquella amistat travada per la convivència amb aquest rei. La segona, de caire militar, seria al 1489, en l'ofensiva final al camp de batalla amb l'artilleria catalana —un cop guanyada la guerra del Pallars— donant-li l'empenta definitiva.

En J.E. Ruiz Doménec, en la seva biografia de "El Gran Capitán" [18] ens diu que En Gonzalo va rebre a casa seva, per encàrrec del Rei Catòlic, el rei moro Boabdil, presoner, al 1483. Però això no seria possible perquè tot un rei, per molt presoner i vençut que sigui, a l'època del Renaixement no se'l posa a la presó o a casa de qualsevol "hidalgo"—que és el que En Gonzalo, segons aquests documents, era—, sinó que se'l fa hostatge del noble de més alt càrrec del regne que l'ha fet captiu. I amb tots els honors!

En Gonzalo, si realment va existir, era un segundón. I el seu germà gran, l'Alonso, el mayorazgo de la casa Aguilar Fernández de Córdoba, però, tampoc era una figura principal dins del regne. No tenien prou rang de noblesa per tenir un presoner de tal categoria a casa seva. En Diego Fernández de Córdoba, el parent que se'ns diu que fa presoner el rei sarraí, tampoc té la categoria necessària. Però En Ruiz Doménec ens diu que En Gonzalo el va acollir i que es van fer amics íntims: va néixer una estimació mútua que ja no es va trencar mai més. Després, van mantenir el contacte i quan va arribar l'hora fatal de la rendició per a En Boabdil, aquest va reclamar la figura de l'amic en el qual confiava per fer les negociacions. Així ho explica l'historiador. Però pensem que hi ha hagut una suplantació. Per a nosaltres, En Joan Ramon Folch és qui deuria estar present en les llargues negociacions prèvies a les capitulacions, com a home de tota confiança d'En Ferran. Tot el que es diu d'En Gonzalo ho podem atribuir al comte de Cardona. La història oficial no ens ho diu: aquest alt prohom, conestable de la corona catalana i per això cap visible dels exèrcits catalans —només per sota del rei— no té cap protagonisme en la guerra de Granada. I ens preguntem: els historiadors de casa nostra, ¿no l'han trobat a faltar? Desapareix de la història en plena joventut i en plena glòria! I no se'n parla més. Nosaltres, però, en tenim indicis si pensem en tot el que s'ha exposat. Nosaltres creiem que el gran mèrit del marquesat de Comares, el meritíssim marquesat de l'epitafi, és que va ser donat a aquest altíssim càrrec polític català per haver acollit a casa seva el vençut rei de Granada durant el seu captiveri i de qui anys després va aconseguir la capitulació, honorable per ambdues bandes.

Però encara n'hi ha més: el que sí que ens diu la història és que En Joan Ramon Folch va ser ascendit de comte a duc de Cardona al 1492 [19] i a falta d'una justificació major, alguns historiadors apunten per causa haver guanyat la Guerra del Pallars. Però hem quedat que aquesta conquesta ja es premia amb la titularitat del mateix territori del comtat del Pallars i la promoció de la dignitat comtal a la de marquès. Personalment penso com En Pep Mayolas, que aquest altíssim honor del primer ducat concedit dins la corona catalana ha de ser atorgat com a reconeixement a l'èxit a l'hora de mitjançar en les negociacions per cloure la guerra de Granada, a més de premiar la perícia militar demostrada al costat del rei.

En Felip Rodríguez, que també té un estudi inèdit sobre aquests mateixos personatges, ens va fer l'immens regal d'una primícia que ja sortia en forma de nota a peu de la pàgina 52 del llibre d'En Pep Mayolas Censura i postveritat... [20] i que crida fortament l'atenció. La nota a peu de pàgina diu així:

"En Felip Rodríguez informa que l'any 1663 s'obrí el sepulcre dels ducs de Cardona i, enterrat amb les despulles del militar català, hi aparegué un retrat de Boabdil, l'últim rei de Granada".

Boabdil, el darrer rei nazarí de Granada

Aquesta dada la trobà a la revista Al-Andalus, de les Escoles d'estudis àrabs, del 1952, volum 17: "Aparece el año 1663 un nuevo retrato de Boabdil en los sepulcros de los duques de Cardona en el monasterio de Poblet. Tanto en las representaciones heráldicas como en la tabla gótica se ve al Rei Chico en símbolo de cautiverio con una argolla al cuello..." [21]

Imagino l'estupor dels assistents en fer la troballa! I la pregunta: què hi feia un retrat del rei andalusí, allà dins del sepulcre? Hi era com a trofeu? Hi era com a prova irrefutable del protagonisme dels Cardona en la rendició de Granada, en contra de la Història silenciada i usurpada? Hi era com a prova d'una amistat, el record de la qual va durar tota una vida? Hi era per totes aquestes coses juntes? Si pensem en els fets viscuts pel protagonistes reals de l'època, el lligam emocional seria indiscutible.

En Pep Mayolas aporta aquesta encertada reflexió: [22]

"El fet de trobar a la tomba dels ducs de Cardona un retrat de la mateixa figura que és un símbol parlant a l'escut heràldic del marquès de Comares, sembla l'indici més concloent conforme la captura que valgué el marquesat de

Comares s'hauria atorgat al comte de Cardona i no pas a un parent de Gonzalo Fernández de Córdoba, com pretén la versió oficial".

Naturalment, aquesta notícia de l'any 1953 que apareix a la revista Al-Andalus no sembla haver generat cap debat en la comunitat historiogràfica de l'època. La notícia s'acaba aquí. Encara menys en sabem, de la polèmica que hagués pogut suscitar al 1663, com tampoc sabem què se'n va fer de la taula gòtica amb el retrat del rei amb l'argolla al coll. A la xarxa hem trobat la imatge que s'inclou i que no va acompanyada de cap anotació.

Per contra, l'any 2006, l'actual i última descendent per via directa d'En Gonzalo Fernández de Córdoba va voler corroborar si ella tenia el mateix ADN que els seu famós antecessor i va anar al monestir dels Jerònims de Granada per treure una mostra de les despulles del Gran Capitán, enterrat a la capella que porta el seu nom. Les proves van donar negatiu i des d'aleshores es pregunten: qui està enterrat des de fa segles al lloc d'un personatge tan principal? I on deuen estar sepultades les seves veritables restes mortals? [23]

'El Gran Capitán'
Després de la guerra de Granada començaran les anomenades Campanyes d'Itàlia i el Rei Catòlic disputa el regne de Nàpols als francesos. Se'ns diu que posa En Gonzalo al front dels exèrcits i aviat el fa generalíssim de la Santa Lliga. En el setge d'Atella rep el sobrenom de 'Gran Capitán', en obtenir la victòria. A partir d'aquí, comença el mite, que s'allarga i creix amb els anys. Tots els manuals d'història parlen dels grans triomfs militars d'En Gonzalo, anomenat 'El Gran Capitán', acreditat com a primer virrei de Nàpols. Un nou càrrec de la corona catalana al qual s'hi accedia com a membre directe de la família reial, cosa que Gonzalo no era, i, en canvi el duc de Cardona sí.

Al Resum d'Història dels Països Catalans, d'En Ferran Soldevila, [24] es parla d'En Joan Ramon Folch IV en aquests termes: En les lluites d'Italia es va distingir Joan Ramon Folch IV de Cardona, el que fou generalíssim de la Santa Lliga contra Venècia. El seu sepulcre, que és una bella mostra d'estil renaixement, es troba a Bellpuig.

En Ferran Soldevila és un historiador —dels poquíssims— que ens dóna notícia d'En Joan Ramon Folch després de la conquesta de Granada. I ens parla de les guerres d'Itàlia i de la Santa Lliga, fets militars que la gran majoria d'estudiosos adjudiquen al Gran Capitán. Només que al final li atorga una sepultura gloriosa que no és la seva: el bellíssim i monumental mausoleu de Bellpuig d'Urgell que oficialment guarda les despulles del seu parent Ramon Folch III de Cardona-Anglesola, també Virrei de Nàpols. Aquest sí, reconegut com a tal, mort uns 9 anys més tard que En Joan Ramon, segons resa el marbre del segle XVI, fet cisellar a Itàlia per la seva esposa Isabel de Requesens, que el va sobreviure. Un lapsus? En Ferran Soldevila va confondre's de personatge? Els va fondre tots dos en un de sol, vistes les similituds i la desaparició del primer dins de la història? No ho sabrem pas, però els dubtes ens confonen.

Els tres Grans Capitans
Per aquella època, sembla que va ser corrent a Itàlia donar la denominació «gran capità» als líders militars que duien els exèrcits a la victòria. Podria ser que la soldadesca no conegués personalment els seus capitans ni veiés les seves cares amagades sota els elms emplomallats. El líder, per a ells, era un gran capità que els conduïa cap als guanys, cap el botí, i així l'anomenaven, fos del bàndol que fos. A les cròniques se'n parla de tres de diferents: un és En Gonzalo Fernández de Córdoba, de llarg i famós recorregut. Un altre va ser En Ramon Folch III de Cardona-Anglesola, de qui acabem de donar notícia. Sabem que els seus soldats l'anomenaven també així: era dit el gran Capità català.[25] I el tercer va ser En Gastó de Foix, duc de Nemours, general de les tropes franceses de Lluís XII i germà de la reina Germana de Foix, segona muller d'En Ferran II. Els seus també li deien Le Grand Capitain. [26] Va morir a la batalla de Ravenna a l'any 1513.

Apunto un suggeriment
Recordem el setè duc de Cardona, En Lluís Ramon, que a l'any 1668 va fer treure dels porxos de la Col·egiata els ossos del seu avantpassat del segle XV, En Joan Ramon Folch II, per dóna'ls-hi més honrosa i bella sepultura. Pensem ara en l'avinentesa de la revisió que es va fer l'any 1663, a Poblet, on hi ha el mausoleu general dels Cardona, com a parents de la reialesa que eren, moment en què també es van obrir les tombes dels Cardona morts al segle XVI. És quan es troba l'efígie del rei Boabdil. Les dades de 1663 i 1668 són molt properes i és presumible que les revisions fossin promogudes per la mateixa persona: el duc Lluís Ramon. I ens preguntem: per què ho feia, què el movia a remoure les tombes dels seus avantpassats? Què hi buscava? Quins secrets creia que guardaven els sepulcres? Potser era conscient dels fraus comesos cent anys enrere? Sabia res o tan sols sospitava? Per què tenia necessitat de pouar dos-cents anys en la història per remuntar-se a la del seu rebesavi per trobar la glòria encara no trepitjada de la seva nissaga i fer-li un monument digne? Per què sentia la necessitat d'insistir en el gran mèrit del marquesat de Comares, destacant-lo per sobre dels altres títols de noblesa advinguts recentment a la família?

Moltes preguntes més, ens faríem: una sobre el tema de les unions matrimonials, una altra sobre la pèrdua d'identitats

que s'esqueien en aquells anys entre els Cardona. És a dir, sobre aquella fusió amb famílies d'altres contrades, o sobre la pèrdua de pertinença a un territori a favor d'un altre. O sobre el canvi d'idioma o el canvi de cognoms i de paisatges i de gents... Penso que tot això no s'ha investigat prou. Hi ha masses parts fosques i preguntes sense resposta.

Els virreis de Nàpols

Aquí tenim una altra de les controvèrsies i misteris que envolten les figures d'En Joan Ramon Folch i d'En Gonzalo Fernández de Córdoba. Segons la història castellana, el primer virrei de Nàpols va ser En Gonzalo durant els anys 1504-1507, any en què el Rei Catòlic el va fer tornar cap a casa, amb gran humiliació per a l'heroi de la Santa Lliga a Itàlia. Això, ho repeteixen tant la història castellana com la francesa, com la italiana. L'Enciclopèdia catalana se'n fa ressò perquè així ho diu la història oficial. [26] A nosaltres ens ha d'estranyar per la impossibilitat que suposa fer virrei d'un regne de la corona catalana un personatge que no és membre directe de la família reial per molt que ostenti el títol de duc de Sessa, titulació italiana: a la Wikipèdia en castellà, hom hi introdueix una matisació. Així, quan després d'assenyalar En Gonzalo com a primer virrei del regne de Nàpols, al final de la línia hi ha anotat: "En rigor no fue virrey sinó capitán general y lugarteniente del rey" [27]. Potser qui ho ha escrit tampoc no ho veia del tot clar.

[28] Bo i cercant a la xarxa l'entrada Joan Ramon Folc IV de Cardona, veiem que junt amb l'escut i la titulació que li correspon, hi surten, a la taula de continguts, la referència "virrei de Nàpols" i aquesta explicació: "l'any 1505 és nomenat virrei de Nàpols (el seu pare Joan Ramon III de Cardona havia estat virrei de Sicília entre 1477-79), tot i que dos anys més tard el rei el fa tornar a Catalunya, essent succeït per En Joan II de Ribagorça". És simptomàtic llegir que En Ferran II fa tornar tant En Gonzalo com En Joan Ramon a casa al mateix any 1507. Com que no hi poden haver alhora dos virreis de Nàpols, sembla un indici clar conforme estem parlant de la mateixa persona.

Si busquem, en canvi, a la Wiquipèdia en català, podem llegir el següent Llistat de Virreis de Nàpols i, d'ell, ens n'adonem que En Gonzalo no hi és citat, com sí que hi és, a la Wikipèdia en castellà. [29]

1505-1507 Joan Ramon Folc IV de Cardona, duc de Cardona,
1507-1509 Joan II de Ribagorça, Comte de Ribagorça.
1509-1522 Ramon Folc III de Cardona-Anglesola. Comte d'Albento
1522-1527 Carles de Lannoy,

Escut dels Cardona al segles XV [28]

Observem l'escut d'En Joan Ramon. L'entrada d'internet citada el descriu d'aquesta manera:

Escut dels últims comtes de Cardona

"Escut partit:1) quarterat en sautor: 1 i 4) en camper d'or, quatre pals de gules (Aragó); 2) en camper de gules, tres cards d'or (Cardona); 3) camper d'atzur sembrat de flors de lis d'or i lambel de tres penjants de gules en cap (Anjou); quarterat en sautor: 1 i 4) en camper d'or, quatre pals de gules (Aragó), 2 i 3) escacat d'or i sable" (Urgell). Serien les flors de Lis amb lambel, una prova del virregnat de Nàpols que se'ns vol amagar? Vegem-ho:

El Camper d'atzur sembrat de flors de lis i el lambel de gules (vermell) és la part de l'escut que es refereix, evidentment, als Anjou de Nàpols. El fet té l'explicació següent: al segle XIV, N'Hug II, vescomte de Cardona, es va casar amb Na Blanca d'Empúries, néta d'En Jaume II d'Aragó i de Na Blanca d'Anjou, que era filla del rei Carles II de Nàpols. D'aquesta manera, les armes del regne de Nàpols es van incorporar a l'escut heràldic dels Cardona per herència familiar, així com també els pals dels Aragó pel seu entroncament amb la família reial catalana en aquell mateix moment.[30]

Si partim l'escut en dues meitats, tenim a la nostra esquerra les armes que li corresponen per herència paterna: els cards dels Cardona, els pals reials dels Aragó i les flors de lis, també reials, dels Anjou. Les que veiem a la nostra dreta li corresponen per herència materna: l'escacat dels Urgell i els pals reials dels Aragó. Per si això pot donar lloc a confusió, queda aclarit que les flors de lis i el lambel vermell, que s'identifiquen com a armes del regne de Nàpols, no li vindrien donats pel seu més que possible nomenament com a virrei de Nàpols, sinó com a blasons heretats pels seus pares per pertànyer definitivament a les armes familiars. Un càrrec temporal com és un virregnat no pot quedar reflectit a l'escut.

Escut dels ducs de Cardona

Aquest escut anterior, el trobem tallat a la fusta, pintat als blasons, esculpit a la pedra dels capitells del temps dels últims comtes de Cardona. I és el que s'identifica com a blasó dels últims comtes de Cardona: En Joan Ramon Folch III i En Joan Ramon Folch IV. [31] Al segle XVI, els Cardona tenen corona ducal, com hem dit, i han emparentat amb altres nissagues de la península. El seu escut, sense perdre l'heràldica de sempre n'incorpora de nova. Entre els nous blasons, hi trobem el del marquesat de Comares. Aquesta divisa es veu al bell mig de l'escut: els tres pals horitzontals de gules i or i el rei encadenat amb l'argolla al coll. La història oficial ens diu que s'hi incorpora per matrimoni d'un Cardona amb la néta d'En Gonzalo Fernández de Córdoba. Per això aquest cognom també el llegim a l'epitafi del sepulcre de la col·legiata de Sant Vicenç. Així, tot queda lligat i relligat, però no sabem si està lligat a posteriori, en lloc de fer-ho quan tocava. [7] [8] [11bis]

La Torre de Comares

Quan mirava de trobar explicacions al començament de la recerca sobre el marquesat de Comares, ens entreteníem a estudiar el perquè a l'Alhambra de Granada s'hi troba una torre amb aquest nom: La Torre de Comares. Per què la torre més gran del palau té un nom de la província de l'Aixarquia, situada a un dels límits del regne andalusí?

En Ricardo Garcia Cárcel ens diu que l'entrega simbòlica de les claus del Regne de Granada va ser el 2 de gener del 1492 a la Sala del Tron o d'Ambaixadors, sota la torre de Comares. Van ser donades al 'Gran Comendador de León, Gutierre de Cárdenas'. En Pep Mayolas ens fa notar la semblança del càrrec i el nom amb el Gran Conestable del regne, Joan Ramon de Cardona. [32] [6]

En aquest punt del relat podem exposar una sèrie de consideracions per mirar d'escatir la incidència del nom de Comares en aquesta història i lligar-la una mica més.

Les dades següents estan preses de plànols del palau nazarí i de guies de viatge, que aporten una mica d'història perquè els visitants s'orientin. [33]

En primer lloc, cal dir que els noms dels patis, sales, jardins, edificacions diverses, etc. de l'Alhambra de Granada han variat amb el pas dels temps. És de suposar que en l'època de la dominació musulmana els noms serien àrabs i els hauríem d'anar a buscar als llibres del temps d'En Boabdil. No és el cas i no ho farem. Els Reis Catòlics, quan van ocupar el recinte, van canviar els noms i deurien posar-hi els que van considerar adients. Sembla que alguns van perdurar fins al segle XVI, en què van ser substituïts per uns altres. Al segle XVII va passar el mateix, i en arribar al segle XIX també hi va haver canvis. El palau també ha canviat la seva fisonomia al llarg dels 500 anys passats i per obres diverses.

Pati de Comares o "de los Arrayanes" a l'Alhambra de Granada

Pel que diu la guia, la torre de Comares al segle XVI formava part d'un conjunt d'edificacions on hi havia l'antic saló del tron i altres sales que rebien el nom de "Cuarto de Comares" (en sentit d'habitatge). El pati adjacent que avui es coneix com de los Arrayanes també es deia Patio de Comares. Al segle XVII se li va canviar el nom. El Saló del Tron o dels Embaixadors també portava el nom de Comares. Vist en perspectiva des de dalt, formava part d'un palauet dins del recinte general de l'Alhambra. La construcció del Palau renaixentista de Carles V —que l'emperador mai no va veure acabat ni va ocupar— també va suposar destruir petits palaus independents que sens dubte albergaven l'extensa família del rei de Granada.

Els Reis Catòlics es van adjudicar un d'aquests palaus: el més bell, sens dubte. El que conté el famós Pati dels Lleons i no m'estranyaria gens que en cedissin un altre com a premi i per a gaudi al seu parent proper, el Gran Conestable de la Corona i la seva família, En Joan Ramon Folch de Cardona, nomenat marquès de Comares. I d'aquí el nom que va adquirir el conjunt d'estances que deuria ocupar. Així ho fa sospitar el nom actual que encara perdura a la torre i a les que es diuen "Cuarto de Comares". És significatiu que al segle XVI es canviés el nom de Comares d'algunes estances per un altre nom menys suggeridor.

No hi ha documents que ens ho certifiquin i si n'hi hagués, segur que donarien altres raons, ja ho sabem. Però donat que ens han esborrat i reduït al silenci una figura senyera de la nostra història, tenim dret a escorcollar els racons que ens poden donar pistes per entrar, dins del que sigui possible, en una reconstrucció del que podia haver succeït fa cinc segles.

Dit tot això, tornem a remarcar que l'historiador J.E. Ruíz Doménec ens pinta En Gonzalo Fernández de Córdoba com un personatge de novel·la, creïble potser a Castella, però en cap cas a Catalunya on no hi té cap arrel. En la biografia esmentada el fa parent d'En Ferran II, potser perquè sap que és una dada necessària. No sé si pot tenir raó o no: és

possible, ja que el Trastàmara prové també d'una estirp castellana, però En Gonzalo és un parent llunyà i aliè completament a Catalunya. I per molt que fos un capità a Castella, per convertir-se en el Capità General dels exèrcits del rei, és a dir, per ser el Gran Conestable de la Corona Catalana no n'hi ha ni per començar, al menys en aquella època. Potser aquesta és la causa que no se li doni aquesta dignitat (però sí la de Capità General, on queda camuflat el títol sense dir-lo) perquè sap que el seu titular vivia i era, amb tots els honors i dret, el duc de Cardona, de qui ja hem dit que és el familiar directe més proper a la reialesa en aquell moment i era també qui acreditava més mèrits militars i ostentava al seu escut una filiació directa amb la casa reial catalana.

Aquesta seria una prova seriosa de la suplantació de personalitat en la història, no solament catalana, sinó europea, ja que aquest engany està estampat a les pàgines de les cròniques i documents que narren els fets històrics "d'Espanya" en les nacions europees, fet que continua demostrant la dita aquella de "En los dominios de Felipe II no se ponía nunca el sol" i ens fa pensar en l'abast de la seva mà executora, que va ser extensible als seus successors mentre va durar l'Imperi... I encara es manté.

Conclusions
1a.- El Rei Catòlic va conquerir el regne de Granada amb l'ajut i companyia de catalans, valencians i mallorquins menats pels seus capitans i la gran noblesa dels seus regnes, ratificat per unes corts fetes a les ciutats capitals, on es devien pactar diverses mesures econòmiques i d'ajut de material bèl·lic i d'equipaments per a l'exèrcit, corts que han estat esborrades per no perjudicar Castella. El rei va incorporar el regne de Granada al seu escut. [1]

2a.- Els catalans, valencians i mallorquins van repoblar Granada establint-se a les costes d'Andalusia —on s'hi poden trobar els topònims que ho acrediten— per interès i promesa dels Reis Catòlics. [2]

3a.- El Conestable de la Corona, En Joan Ramon Folch IV de Cardona, va acompanyar el rei en distintes fases de la guerra, donant ajuda diversa des de les seves possessions andaluses i també amb els nous ginys d'artilleria —imprescindibles per a guanyar la guerra— i amb accions diplomàtiques per aconseguir unes bones negociacions en els pactes de capitulació. Per tot això, va rebre amb tota possibilitat el títol de Duc de Cardona i el de Marquès de Comares en diferents moments de la guerra.

4a.- Creiem que aquest preclar prohom va seguir guanyant victòries per terres d'Itàlia, obtenint èxits militars que el van dur a ser proclamat primer virrei de Nàpols, del 1505 al 1507, càrrec que li ha estat furtat a benefici del 'Gran Capitán' Gonzalo Fernández de Córdoba i per a major glòria de Castella.

Advoquem per seguir la recerca i poder demostrar del tot l'exclusió que En Joan Ramon Folch IV de Cardona ha patit i restituir-li el lloc que li pertany a la Història.

Montse Montesinos

Bibliografia:
[1].- Montse Montesinos. Primera part de l'article actual: La guerra de Granada, 1482-1492
https://www.inh.cat/articles/La-conquesta-de-Granada-per-la-corona-catalano-aragonesa-1482-1492-.-1a-part-les-cartes-del-rei-
[2].- M.Montesinos. Article, segona part:
https://www.inh.cat/articles/La-conquesta-de-Granada-per-la-corona-catalano-aragonesa-1482-1492-.-2a-part-el-rei-considera-seva-la-conquesta
[3].- Wikipedia, article: "Las grandes batallas: la guerra de Granada"
https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_de_Granada
http://www.grandesbatallas.es/batalla%20de%20granada.html
[4].- «Historia de España» de Josep Fontana i Ramon Villares, volum 3r, Monarquia e Imperio, pags: 298 i 299. Autor: Antonio Miguel Bernal.
[5].- Els barons de Catalunya. Santiago Sobrequés, Col·lecció «Història de Catalunya, Biografies catalanes». Volum 3: pàg. 183. Ediciones Vicens i Vives, 1991.
[6].- Pep Mayolas, article El Gran Capitán. Un Cardona, dins el llibre «Censura i Postveritat al segle XVI català». Capítol 5, pàgs 56, 57. Llibres de l'índex. 2017. També es pot consultar l'article del mateix autor a:
https://www.inh.cat/articles/El-cas-JRFC-IV-
[7].- Epitafi en llatí, gravat al marbre del sarcòfag d'En Joan Ramon Folch II a la Col·legiata de Sant Vicenç de Cardona (fragments): "INCLITO D. IOANNI RAYMONDO FOLCH SECUNDO CARDONAE COMITI ARAGONIAE, ARCHITHALASSO CASTRENSI NAVALIQUE IMPERATORI, {...} HUIC HEROI CUI HISPANIA NEAPOLIM, CATHALONIA GLORIAM, ARAGONIA REGES, PRAECLARA CARDONIA STIRPS SUI DECORA DEBUERE; {...} EXCELLENTISSIMO PRINCEPS D. DON LUDOVICUS RAYMUNDUS FOLCH DE CARDONA, ET ARAGO, OLIM

FERNANDES DE CORDOVA, SUGURBI ET CARDONAE DUX, MARCHIO DE COMARES MERITISSIMUS, GRATO ANIMO DEBITOQUE TANTO ANTECESSORI AFFECTU HOCCE MAUSOLAEUM IN QUO TANTI PRINCIPIS QUIESCANT EXUVIAE. DIE VIIII MENSIS APRILIS ANNI MDCLXVIII. Fotgrafia: M. Montesinos.

[7 bis].- Es pot llegir sencer aquest epitafi a la Història de Cardona. Antoni Bach. Documents de Cultura: 20. Curial. Barcelona 1992, pàg. 41.

[8].- Traducció de l'epitafi anterior: "Per a l'il·ustre Dom Joan Ramon Folch segon de Cardona, comte d'Aragònia, almirall, general suprem de castells i naus, {...} Per aquest heroi, al qual Hispània deu Nàpols, Catalunya la glòria, Aragó els reis, i la preclara nissaga de Cardona el seu honor, {...} el Príncep Dom Lluís Ramon Folch de Cardona i Aragó, de fa temps Fernandes de Córdova, duc de Sogorb i de Cardona, meritíssim marquès de Comares, construeix amb sentiment de gratitud i amb el degut afecte envers un avantpassat tan gran, el mausoleu aquí present, en el qual puguin descansar les despulles d'un príncep tan important. Dia 9 d'abril de 1668 (Francesc Magrinyà, llicenciat en Llengües Clàssiques. Traducció feta a demanda de l'autora. Enviada per mail personal).

[9].- Representants d'En Boabdil: Abul Kasim i Gonzalo Fernández de Córdoba. Per als Reis Catòlics, el secretari reial Fernando de Zafra (i també Gonzalo F.C.)

[10].- J. E. Ruiz Doménec: El Gran Capitán. Retrato de una época. Ed. Península, 2002.

[11].- Historia del marquesat de Comares:
https://es.wikipedia.org/wiki/Casa_de_Comares

[11bis].- El marquesado de Comares: un breve estudio historiográfico. Article de Juan Antonio Núñez Hidalgo. Pàgs. 3-4
https://www.researchgate.net/publication/28236172_El_Marquesado_de_Comares_un_breve_recorrido_historiografico

[12].- Enciclopèdia catalana, volum 1: Els Aguilar, pags. 298-301.

[13].- Lluís Maria Mandado, El Cid de València era català. «Biblioteca oculta, col. "Espanya era de Catalunya"». 1a. edició (2015), pàgs:51, 85, 86, 87.

[14].- https://es.wikipedia.org/wiki/Condado_de_Urgel_
Article trobat a Internet, on se'ns parla dels comtes d'Urgell. A destacar: Ermengol I "de Córdoba". Va participar en l'expedició del seu germà Ramon Borrell contra Còrdova, on hi va morir.
Ermengol VI: Benefactor de diverses institucions religioses: catedral de Solsona, on hi va voler ser enterrat. Monestir de Santa Maria de Retuerta, província de Valladolid, fundat pel seu sogre, Pedro Ansurez. Va morir a Lleó el 1154. La seva nissaga arrela a terres de Castella.
Ermengol VII, dit "de València". Atret per les seves possessions castellanes, va ser vassall de Fernando II de León, En fou el seu majordom. També va ser el governador de Valladolid. A l'Extremadura Lleonesa hi tenia molts castells. Va morir al setge de Cáceres. En concret, es creu que va morir a València, sí, però a València De Alcántara:
https://es.wikipedia.org/wiki/Armengol_VII_de_Urgel
https://ca.wikipedia.org/wiki/Comtat_d%27Urgell:
El Comtat d'Urgell, en política exterior es va estendre per Castella i Occitània.

[14bis] .- Historia de España y de las Repúblicas Latino-Americanas.- Alfredo Opisso. Ed.Gallach, Barcelona, possiblement editada al 1920- Volum 4, capítol X, pàg. 178.

[15].- A causa del Compromís de Casp que donà la corona catalana als Trastàmara, hi hagué un alçament en armes per part del comte Jaume d'Urgell que propicià la seva derrota total. Les seves terres van passar a jurisdicció dels Cardona.

[16].- Per exemple, el castell de Guadalest, província d'Alacant, conquerit per N'Hug de Cardona i Gandia, baró de Guadalest (1405-1470), fill d'En Joan Ramon l de Cardona i de Na Joana de Gandia.

[17].- Pep Mayolas, «Censura i Postveritat». Capitol 5, El gran Capitán, un Cardona pàg. 52.

[18].- José Enrique Ruiz Doménec, obra citada [10].

[19].-«Els Barons de Catalunya». 3a part: La fortuna de la casa comtal de Cardona. Pag.182. Santiago Sobrequés. Edicions Vicens i Vives, 1991.

[20].- Pep Mayolas: Censura i Postveritat, anotació al peu de la pàgina 52.

[21].- Felip Rodriguez: power-point inèdit. E-mail personal: Revista Al-Andalus, de les Escuelas de estudios árabes, volum 17, pàg. 54: Boabdil al sepulcre dels Cardona.

[22].- Pep Mayolas, e-mail personal, febrer, 2020.

[23].- Felip Rodriguez, power-point: "Sepulcre del Gran Capitán a l'església de los Jerónimos de Granada". José Mª Luque. «Revista de Investigación del Instituto andaluz del Patrimonio», febrero de 2006: "Los restos conservados en la tumba del Gran Capitán no corresponden a Gonzalo Fdez, de Córdoba..."

[24].- Ferran Soldevila. Resum d'Història dels Països Catalans. Ed. Barcino, 1978, pàg. 95.

[25].- "El Gran Capità català, Ramon Folch de Cardona. Bellpuig" Carlos José Hernando Sanchez, (Real Academia de la Història) Impremta monàstica de Poblet, 1969.

[26].- Vittorio Pedrocchi:
https://www.inh.cat/articles/L'escut-catala-de-Clusone-i-el-Gran-Capita
"El poble de Clusone, la ciutat de Bérgamo i tota la seva comarca es van rendir el juny de 1513 al català Ramon Folch de Cardona, el veritable Gran Capità". (Es refereix, naturalment, al Cardona-Anglesola).

-Le grand Capitain, Gastó de Foix, duc de Nemours, mort a la batalla de Ravenna, 1513. «Historia de España y de las Repúblicas Latino-americanas». Alfredo Opisso. Ed. Gallach, Barcelona. 1885 – 1915. Volum 9, pàg 196.
[27].-Virrei de Nàpols: Wiki en castellà:
https://es.wikipedia.org/wiki/Anexo:Virreyes_de_N%C3%A1poles
[28].-Joan Ramon Folc IV de Cardona:
https://ca.wikipedia.org/wiki/Joan_Ramon_Folc_IV_de_Cardona
[29].-Entrada de la Wikipèdia en català:
https://ca.wikipedia.org/wiki/Virrei_de_N%C3%A0pols
[30].-Blanca d'Empúries, esposa d'Hug II de Cardona, és filla d'En Ramon Berenguer I d'Empúries, el qual és fill d'En Jaume II de Catalunya i de Na Blanca de Nàpols (Anjou). Internet: Coronas heredadas: Casa de Cardona
https://es.wikipedia.org/wiki/Casa_de_Cardona
[31].- Epitafi en llatí abans citat [7-8] i [11bis]
[32].- Ricardo Garcia Cárcel: Professor de la Universitat Autònoma: "Los Reyes Católicos: el tiempo de la Guerra de Granada". Ed. Rialp.
[33].- Pep Mayolas: article ja esmentat:"El cas JRFC IV" [6].
[34].- a) Granada. Guia del viajero. Antonio Gallego y Burin, catedrático de Historia del Arte, Univ. de Granada y académico de la Real de Bellas Artes de San Fernando. Cuarta edición, 1956. Pàgs: 53, 54, 60.
.- b)- Granada, la ciudad de la Alhambra. Adolfo Martínez Ruiz. Ediciones Júcar. Col·lecció El viajero independiente. Gijón, 1996. Pàgs: 80, 81, 82.